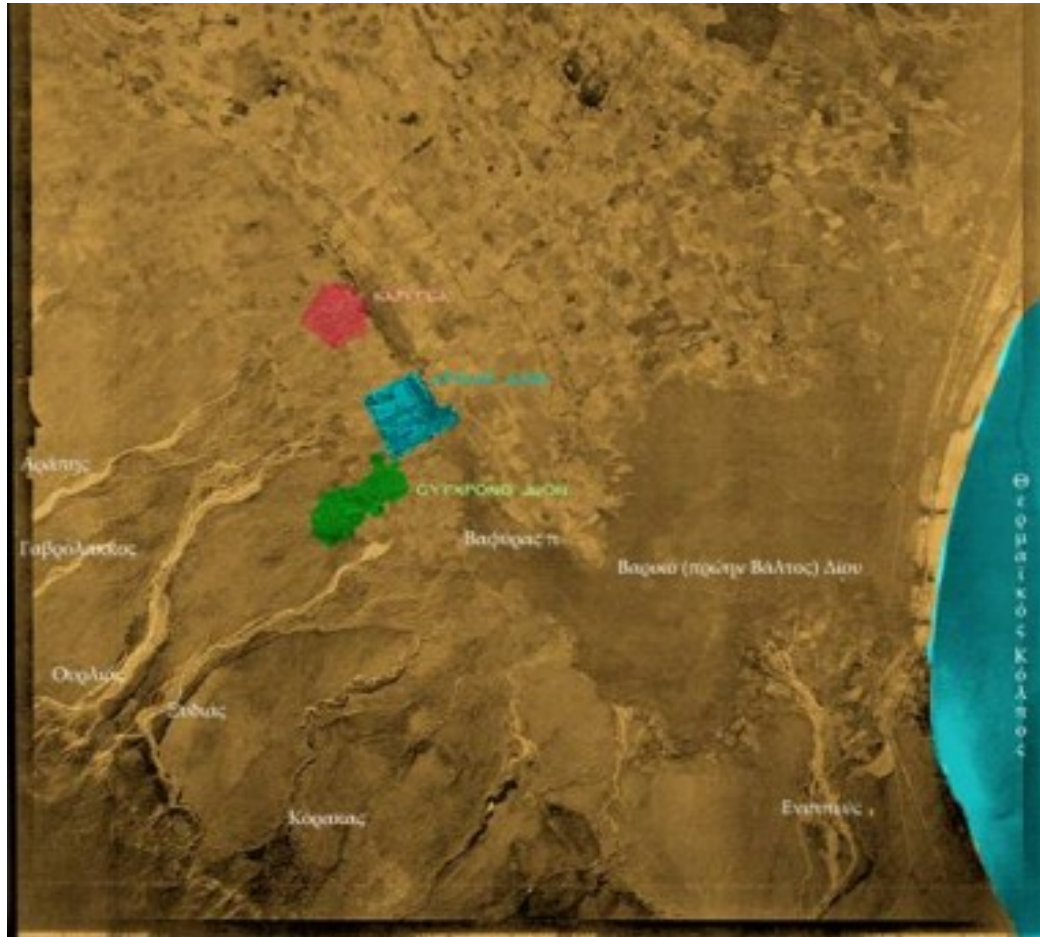

Νεκροταφεία Πρώιμης Εποχής Σιδήρου στην παραολύμπια χώρα του Δήμου Δίου

Εφη Πουλάκη Παντερμαλή

Η περιοχή του Δίου

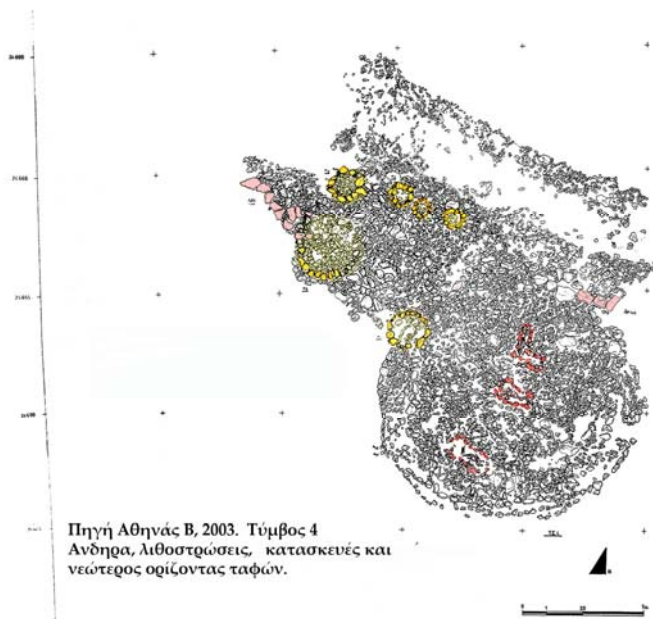
Με γαλάζιο χρώμα, το Δίον των ιστορικών χρόνων. Με πράσινο και κόκκινο τα χωριά Δίον και Καρίτσα. Ανατολικά και νότια της πόλης ο πλωτός στην αρχαιότητα Βαφύρας και το Βαρικό: λίμνη και έλος στην αρχαιότητα. Ο Λίβιος, βασιζόμενος στον Πολύβιο αναφέρει ότι η λίμνη του Βαφύρα εκάλυπτε τη μισή απόσταση από τη θάλασσα ως του πρόποδες του Ολύμπου, όπως περίπου και στην αεροφωτογραφία. Χάρη στον Βαφύρα, το Δίον αναφέρεται και ως λιμάνι.

Τύμβοι

Οι ταφικοί τύμβοι εμφανίστηκαν, πιθανότατα λόγω βόρειων επιρροών, στην ηπειρωτική Ελλάδα σποραδικά στα τέλη της ΠΕ II στη Λευκάδα και την κεντρική Ελλάδα (Θήβες, Στενό), ίσως πριν από την έναρξη της περιόδου αναταραχών και στην αρχή της ΠΕ III στη Β. Πελοπόννησο, όπου εδράζονται στους οριζόντες καταστροφής που προηγήθηκαν. Την μεσοελλαδική εποχή η πρακτική διαδόθηκε ευρύτερα. Μία κοινή ιδιαιτερότητα των τύμβων του ΜΟ (τέλη της ΜΕ, Πηγή Αθηνάς) με το νότο (Θορικός Βρανα) είναι οι ημικυκλικές ή τετράπλευρες κατασκευές δίπλα ή συνεχόμενα του τύμβου, με ανεξήγητη ακόμη λειτουργία..

Από τους τελευταίους τύμβους της Εποχής του Χαλκού και τους πρώτους της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου φαίνεται ως να μεσολαβεί μία περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας δεν κατασκευάζονται τύμβοι. Στη μυκηναϊκή Εποχή του Χαλκού (αντίθετα από τη Μέση) και την αρχή της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (Πέτρα) δεν υπάρχουν τύμβοι στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου, μολονότι η πιθανότητα δεν μπορεί απόλυτα να αποκλεισθεί, αφού στις θέσεις που ερευνήθηκαν είναι δυνατόν να έχουν εξαφανισθεί με κατολισθήσεις λόγω των απότομων κλίσεων [Αγ. Δημήτριος], ή την καλλιέργεια [Λεϊβηθρα, Πέτρα].

Τύμβοι από τρόχαλα εντοπίστηκαν σε όλους τους πρόποδες του Μακεδονικού Ολύμπου, από τα όρια του Νομού Πιερίας ως και την Πέτρα, αλλά δεν ερευνήθηκαν. Θα μπορούσε να χρονολογούνται και στην Εποχή του Χαλκού, όπως πχ. οι τύμβοι στην Πηγή Αθηνάς και τον Βάλτο του Δήμου Αντατολικού Ολύμπου.

Εικ. 159: Νεκροταφείο τύμβων.

Πηγή Αθηνάς, νεκροταφείο τύμβων Εποχής Χαλκού

Βάλτος, νεκροταφείο τύμβων Εποχής Χαλκού

Ο μεγάλος τύμβος. Δείγμα C14 από την κεντρική ταφή του τύμβου την τοποθέτησε νωρίτερα από το μαύρο στρώμα καταστροφής (Βάλτος 3) πάνω στο οποίο είχε κατασκευαστεί ο τύμβος (Βάλτος 2).

Ο εντοπισμός των τύμβων του ΜΟ είναι αρκετά πολύπλοκος, επειδή κάθε τυμβοειδές έξαρμα δεν είναι απαραίτητα ταφικό, αν και συχνά βρίσκονται δίπλα σε τύμβους που αποδεικνύονται ταφικοί. Αρκετές περιπτώσεις φαίνονται να είναι αποθέσεις χειμάρρων, ενώ υπάρχουν λιθοσωροί τεχνητοί που είναι ανερμήνευτοι. Σε μια περίπτωση διαπιστώθηκε η εκμετάλλευση φυσικής απόθεσης χαλκιού για τη δημιουργία του ταφικού τύμβου (ΑρΤυ 2β, ΓαΤυ 7) με απλό περίβολο.

Είναι κατά προτίμηση συγκεντρωμένοι στις όχθες των χειμάρρων (όπως οι περισσότεροι αρχαιολογικοί χώροι της περιοχής) που στη ρίζα του όρους βρίσκονται σε μεγάλο ύψος σε σχέση με την κοίτη τους. Ίσως η συγκέντρωση στις όχθες να ερμηνεύεται από την αμεσότητα της πρώτης ύλης, τις μεγάλες δηλαδή αποθέσεις από τρόχαλα μέσα στις κοίτες των χειμάρρων. Στους υψηλούς πρόποδες του ΜΟ ελάχιστοι επιχώστηκαν με φερτές αποθέσεις. Σε απόσταση περίπου 2-3 χιλμ. από το βουνό, οι αποθέσεις των χειμάρρων εξουδετερώνουν τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην κοίτη και την όχθη, κι έτσι οι περισσότεροι χείμαρροι σβήνουν στον κάμπο, με συνέπεια να δημιουργούν συχνά μεγάλες πλημμύρες. Αν σε αυτή την απόσταση υπάρχουν τύμβοι αυτής ή άλλης εποχής δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί οπτικά, επειδή θα έχουν επιχωσθεί από τα φερτά υλικά των χειμάρρων.

Όσον αφορά στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου, στην περιοχή του Δίου ανασκάφηκαν σε σωστική ανασκαφή της ΙΣΤ Εφορείας 79 τάφοι σε 18 τύμβους, 2 κυκλικοί περίβολοι χωρίς τύμβο και 1 περίπτωση τάφου ίσως χωρίς τύμβο. Υστερα από άρνηση της τότε αρμόδιας ΙΣΤ Εφορείας να επιτρέψει την άνευ όρων εκχέρσωση του νεκροταφείου

στην κτηματική περιοχή της Καρίτσας (Γαβριά, Αράπης) είχαν προηγηθεί στα τέλη του 1984 και τις αρχές του 1985, εκτεταμένες καταλήψεις και βίαια γεγονότα σε δημόσια γη προκειμένου νόμιμα να παραχωρηθούν νέες εκτάσεις προς καλλιέργεια. Τα προβλήματα τότε διευθετήθηκαν με συμβιβαστική λύση. Σήμερα είναι εκσυγχρονισμένα.

Η περιοχή του νεκροταφείου τύμβων στην παραολύμπια περιοχή του Δήμου Δίου

Το σύνολο των τότε εργασιών της ΙΣΤ Εφορείας διήρκεσε 8 μήνες, ως και τον Οκτώβριο του 1985. Δύο τύμβοι ανασκάφηκαν στη θέση Κλαδερή, μεταξύ των χειμάρρων Κόρακα και Ξυδιά, δύο βόρεια από τον χειμάρρο Αράπη, και δεκαπέντε στην περιοχή του χειμάρρου Γαβρόλακκα και νότια του Αράπη. Μέρος του νεκροταφείου ανασκάφηκε από το ΑΠΘ (Αη Βασίλης, Μεσσηνία).

Αντίθετα από τους τύμβους της Εποχής Χαλκού στον ΜΟ, σπάνια το σχήμα των τύμβων της Εποχής του Σιδήρου είναι κυκλικό, ίσως λόγω συνένωσης μικρότερων τύμβων μεταξύ τους, που ωστόσο μόνο στην περίπτωση του ΓαΤυ 9 στάθηκε εφικτό να διαπιστωθεί ανασκαφικά, λόγω των συνθηκών. Οι τύμβοι είναι κυκλικοί/κανόνιστα κυκλικοί ή ελλειψοειδείς /ακανόνιστα ελλειψοειδείς λιθοσωροί από μικρά τρόχαλα με μαύρο από ρίζες χώμα και δακτύλιο από μεγαλύτερα, μερικές φορές ιδιαίτερα μεγάλα τρόχαλα, σχεδόν ογκόλιθους, και κάποτε σε δύο δόμους. Οι ντόπιοι τους ονομάζουν «τροχαλιές», λέξη με αρχαία καταγωγή, περιγραφική.³ Οι

³Scholia vetera στην Ιλιάδα, 21, 319, 3: Ἀπολλόδωρος· ὁτὸ πλῆθος τῶν θαλαττίων καὶ ποταμίων λίθων, οὓς ἡμεῖς τροχάλους. οἱ δὲ χερμάδια καλοῦσιν ὄντας χειροπληθεῖσά. ἔστι δὲ ἡ λέξις παρὰ Ἀλκαίῳ.

Scholia vetera στον Ησίοδο 514, 2: Τροχαλὸν δὲ ποιεῖ τὸν γέροντα, ἤγουν δίκην τροχοῦ κεκαμμένον καὶ κεκυφόμενον· τροχαλοὶ ἰδίως οἱ κόχλακες, οἱ καὶ χερμάδια λέγονται, ἤγουν οἱ ποτάμιοι καὶ θαλάττιοι λίθοι· ἐνταῦθα δὲ ἐπιθετικῶς λέγεται τοῦνομα ἀπὸ τοῦ τροχοῦ. MOSCHOP.

περιβόλοι που διασχίζουν τις περιοχές των νεκροταφείων είναι κατασκευασμένοι από τα ίδια τρόχαλα και ονομάζονται από τους ντόπιους «αρμακάδες». Και αυτή η λέξη έχει αρχαία καταγωγή, επίσης περιγραφική.⁴

Ἀπολλόδωρος· ἄτὸ πλῆθος τῶν θαλαττίων καὶ ποταμίων λίθων, οὓς ἡμεῖς τροχάλους. οἱ δὲ χερμάδια καλοῦσιν ὄντας χειροπληθεῖσά. ἔστι δὲ ἡ λέξις παρὰ Ἀλκαίῳ·

Scholia vetera στην Ιλιάδα, 21, 319, 3:

λίθακας δὲ τοὺς τραχεῖς τόπους· ἔρμακας δὲ τοὺς ἑρμαίους καὶ λιθώδεις τόπους, ἢ ἔρμακας λίθους σεσωρευμένους εἰς τιμὴν τοῦ Ἑρμοῦ.

Scholia vetera στον Νίκανδρο 150 d, 4 Theriaca:

«Αρχαία νεκροταφεία» τύμβων με λιθοσωρούς αναφέρονται και από την αρχαιότητα στην Αρκαδία.

Ὅρχομενίοις δὲ ἢ προτέρᾳ πόλις ἐπὶ ὄρους ἦν ἄκρᾳ τῇ κορυφῇ, καὶ ἀγορᾶς τε καὶ τειχῶν ἐρείπια λείπεται· τὴν δὲ ἐφ' ἡμῶν πόλιν ὑπὸ τὸν περίβολον οἰκοῦσι τοῦ ἀρχαίου τείχους. θεᾶς δὲ αὐτόθι ἄξια πηγὴ τε, ἀφ' ἧς ὑδρεύονται, καὶ Ποσειδῶνός ἐστι καὶ Ἀφροδίτης ἱερά, λίθου δὲ τὰ ἀγάλματα. πρὸς δὲ τῇ πόλει ξοάνόν ἐστιν Ἀρτέμιδος· ἵδρυται δὲ ἐν κέδρῳ μεγάλῃ, καὶ τὴν θεὸν ὀνομάζουσιν ἀπὸ τῆς κέδρου Κεδρεᾶτιν. σωροὶ δὲ ὑπὸ τῇ πόλιν λίθων εἰσὶ διεστηκότες ἀπὸ ἀλλήλων, ἐπενήθησαν δὲ ἐν πολέμῳ πεσοῦσιν ἀνδράσιν. οἷς τισι δὲ Πελοποννησίων ἐπολέμησαν <ἢ> τῶν ἄλλων ἢ Ἀρκάδων αὐτῶν, οὔτε ἐπιγράμματα ἐπὶ τοῖς τάφοις ἐσήμαινεν οὔτε οἱ Ὅρχομενιοὶ μνημονεύουσιν.

Παυσανίας, 8 13

Τύμβοι ΠΕΣ στην παραλύμπια χώρα του Δήμου Δίου

ΤΡΟΧΑΛΟΝ. Ἐκ μεταφορᾶς τοῦ τροχοῦ, ἐπικαμπῇ, ἢ ὁξὺν ἐν τῷ δρόμῳ· ἀναγκάζεται γὰρ καὶ ὁ γέρον ὑπὸ τοῦ ψύχους τρέχειν ἐπὶ τὸν θερμὸν οἶκον· ἢ κυρτὸν καὶ ἐπικαμπῇ. PROCLUS.

ΤΡΟΧΑΛΟΝ. Κεκυφότα ὑπὸ τοῦ ψύχους τὸν γέροντα ποιεῖ. τινὲς δὲ περὶ τῶν προβάτων οὕτω φασί. Πῶεα δ' οὔτι διάησιν, ὅτι δασέα ἐστίν. Τὴν δὲ μίαν οὐ περισσὴν κείσθαι. TZETZES.

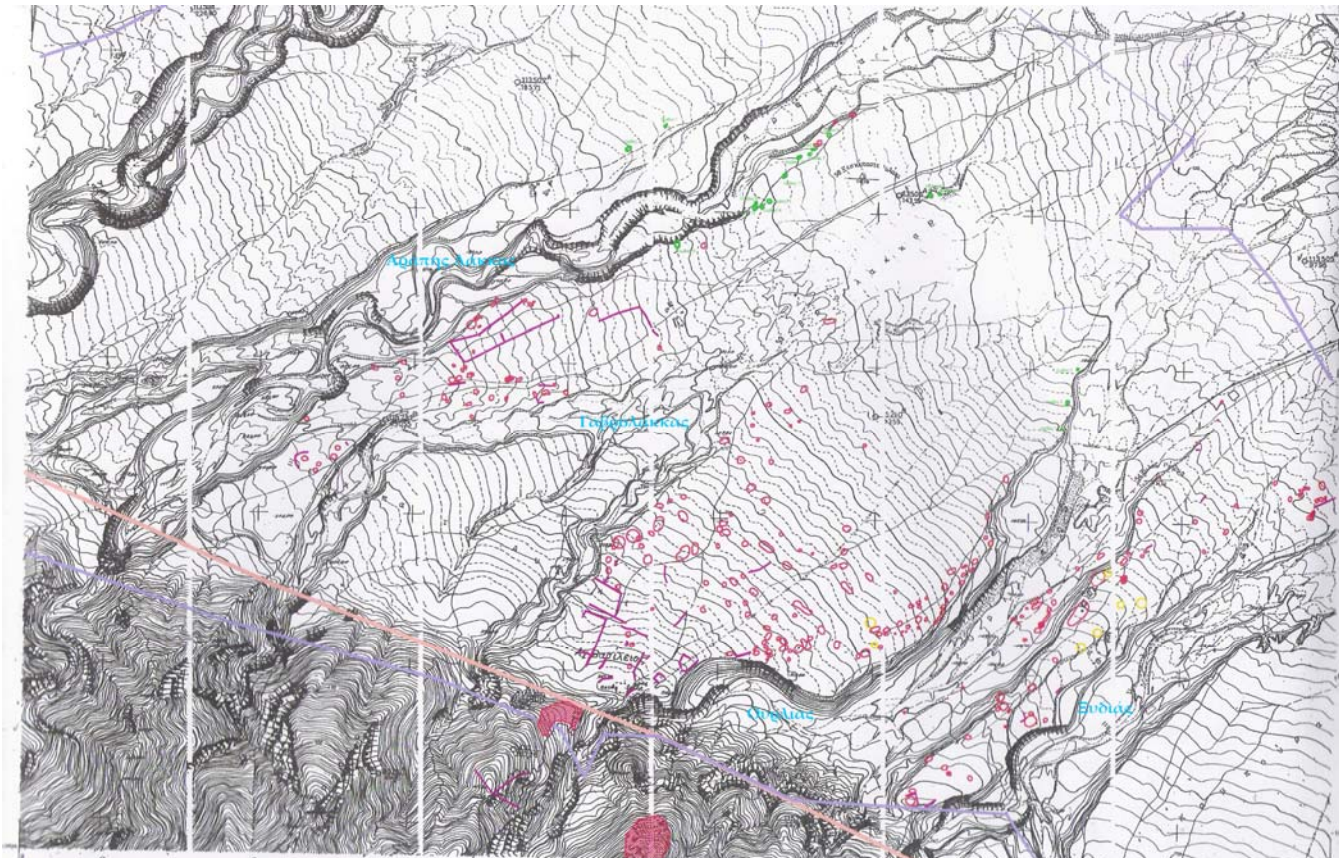
Scholia vetera στον Αισχύλο 760d, 1[τρίχαλον] γράφεται τροχάλον, ἢ στρογγύλον. ΧΥ τρίχαλον] κυρτόν. CP Ησύχιος: τροχάλον· τροχαῖον. τρ|αχύ. ἢ περιτρέχον

⁴ Ησύχιος: ἔρμακεσ· αἱ ὕφαλοι πέτραι ρ. ἢ αἵμασιαί

Scholia vetera στον Νίκανδρο 150 d, 4

*ἔρμακας <...>· τὰ <δὲ> τῶν νεῶν ἐπιτήδεια ἔρματά ἐστιν bη πετρώδεις ν

ἔρμακας τοὺς δι' εἰκόνας ἑρμῶν σεσωρευμένους λίθους· καθ' ὃ γὰρ τοὺς λιθοξόους ἑρμογλύφους ὠνόμαζον, καὶ τὴν εἰκόνα ἔχοντας λίθους, ἑρμάς· ἔρμακας δὲ τοὺς ἀτυπώτους λίθους. V

Τοπογραφικό της περιοχής του νεκροταφείου τύμβων: τύμβοι, περίβολοι, οικισμοί που δεν ερευνήθηκαν.

Περιείχαν από 1 έως και 13 τάφους, χωρίς σαφώς ορισμένη διάταξη στον τύμβο. Αντίθετα από τους τύμβους της Εποχής του Χαλκού, δεν υπήρχε κεντρικός τάφος, εκτός από τις περιπτώσεις που ο τύμβος περιείχε μόνο μία ταφή. Τέλος, υπήρξε περίπτωση που τάφος ήταν τοποθετημένος έξω από τον δακτύλιο του τύμβου (ΓαΤυ 12γ).

Κανένας από όσους ανασκάφηκαν δεν σωζόταν στην αρχική του μορφή, αφού όλοι είχαν υποστεί μεγαλύτερη ή μικρότερη λεηλασία (σωζ. μεγ./ελάχ. διάμ. . 24,9/ 6 μ. Σωζ. μεγ. Ύψ. 1,50 μ.) Λόγω του ειδικού σωστικού χαρακτήρα της ανασκαφής, δεν ερευνήθηκε η κατασκευή τους. Στο μοναδικό τύμβο που ανασκάφηκε με τα χέρια (ΓαΤυ 16) έγινε σαφές ότι δεν ήταν τυχαία συσσωρευμένοι λίθοι. Η κατασκευαστική του δομή είχε ως εξής:

- εξωτερικός δακτύλιος: πλάτους 1μ. ως 1,3μ., με δύο σειρές λίθων. Αλλού τον αποτελούσαν δύο ογκώδεις λίθοι και σε άλλα σημεία πολλοί μικρότεροι.
- εσωτερικός δακτύλιος, από λίθους διαφόρων μεγεθών και διαμέτρου 2μ., στο κέντρο του τύμβου.
- Πέντε κυκλικοί τομείς : σχηματισμένοι από πέντε «τοιχώρια» ακτινωτής διάταξης, με πολύ μεγάλα και μικρότερα τρόχαλα.
- Από τη διάταξη των λίθων προκύπτει ότι το εσωτερικό δακτυλίδι ήταν πρωϊμότερο από τις δύο τουλάχιστον ακτίνες.
- Ένας από τους δύο τάφους επισημαινόταν επί του τύμβου με μικρό κυκλικό περίβολο.

Σε κανέναν, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η πιθανότητα δημιουργίας του τύμβου από συνένωση περισσότερων του ενός, είναι δηλαδή πιθανόν πολλοί μικρότεροι τύμβοι να καλύπτονταν τελικά από έναν μεγαλύτερο. Δεδομένων των συνθηκών της ανασκαφής το γεγονός στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί μόνο σε μία περίπτωση (ΓαΤυ 9), αλλά υπήρχαν ενδείξεις (μορφή του τύμβου) για πολύ περισσότερους. Το γεγονός πάντως ότι οι τελικοί τύμβοι είχαν ενιαίο κυκλικό δακτύλιο, αποκλείει την πιθανότητα η συνένωση μικρότερων τύμβων να υπήρξε τυχαία. Σε μικρότερη διάσταση, ανάλογη είναι η περίπτωση των τύμβων της Εποχής του Χαλκού στον Βάλτο και την Πηγή Αθηνάς, όπου διαπιστώθηκαν μικροί λιθοσωροί πάνω από τον κάθε τάφο ως μικρότερο επιτάφιο σήμα, που όλοι μαζί καλύπτονταν εν τέλει από έναν μεγαλύτερο τύμβο.

Η στρωματογραφία κάτω από τον τύμβο ήταν κοινή σε όλους ανασκάφηκαν:

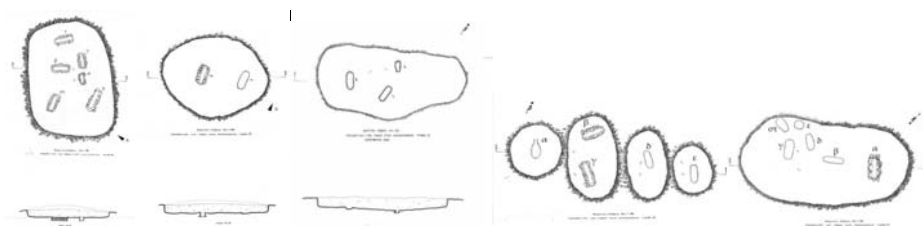
- στρώμα πάχους $\pm 0,30$ μ., ίδιας σύστασης και μορφής με το σημερινό επιφανειακό (γκρίζο/ερυθρό με πολύ χαλίκι).
- άσπρο χαλίκι των ριπιδίων του Ολύμπου, μεγάλου βάθους

Υποδεικνύεται ότι η επιφάνεια χρήσης του εδάφους στους υψηλούς προποδες του Μακεδονικού Ολύμπου ελάχιστα έως καθόλου έχει αλλάξει από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις που επιχώθηκαν.

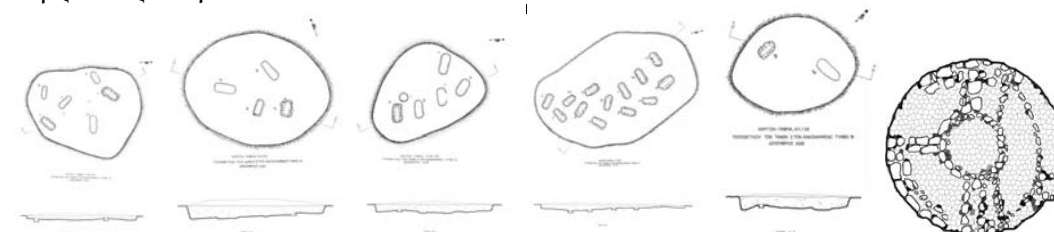
Ενας τάφος σε μεγαλύτερο υψόμετρο (Καραούλι του Βελή) αλλά στην περιοχή του νεκροταφείου καταστράφηκε από διάνοιξη δρόμου και δεν παρουσίαζε ενδείξεις για την ύπαρξη τύμβου, χωρίς ωστόσο να μπορεί να αποκλειστεί. Απλοί δακτύλιοι από μεγάλα τρόχαλα, χωρίς τύμβο, υπήρξαν πολλοί στις περιοχές που εκχερσώθηκαν, αλλά ερευνήθηκαν μόνο με σκαπτικά μηχανήματα λόγω ειδικών υπηρεσιακών προβλημάτων. Στη μεγάλη πλειοψηφία αυτών των περιβόλων δεν εντοπίστηκαν τάφοι (εκτός των ΓαΤυ 7, ΓαΤυ 10) χωρίς βεβαίως να είναι δυνατόν να αποκλεισθεί η πιθανότητα καταστροφής λακκοειδών ταφών, δεδομένου ότι τόσο τα οστά όσο και τα ευρήματα των ανοικτών ταφών της περιοχής ήταν κατά κανόνα πολύ διαβρωμένα και δύσκολο να εντοπιστούν με τα μηχανικά μέσα.

Από ένα κληρονομικό χαρακτηριστικό που εντοπίστηκε στα δύο παιδιά του τύμβου 1 της Κλαδεράς (ΚλαΤυ 1β (2), ΚλαΤυ 1ε) επιβεβαιώθηκε η συγγενική σχέση και ενισχύθηκε η εύλογη υπόθεση για τον οικογενειακό χαρακτήρα στην χρήση των τύμβων.

Γαβριά/Αράπης

Γαβριά-Αράπης

Τάφοι

Κυρίαρχο έθιμο ταφής στην περιοχή, διαχρονικά, είναι ο ενταφιασμός, εκτός από μία μόνο περίπτωση καύσης στο νεκροταφείο τύμβων της Εποχής Χαλκού στην Πηγή Αθηνάς. Από την Εποχή του Χαλκού επικρατεί ο ορθογώνιος τάφος, κιβωτιόσχημος ή λακκοειδής, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση άλλων τύπων, αφού στη γειτονική Πύδνα βρέθηκε λαξευμένος θαλαμοειδής τάφος με είσοδο, δρόμο και τύμβο.⁵

Οι λάκκοι είναι ο κυρίαρχος τρόπος ταφής στην εποχή των νεκροταφείων Πηγής Αθηνάς-Βάλτου (Μέση Εποχή Χαλκού και μετάβαση προς την Υστερη). Δεν βρέθηκαν στην ολίγο ανασκαμμένη μυκηνότροπη φάση αλλά επανεμφανίστηκαν δυναμικά στην ΠΕΣ, συχνά καλυμμένοι με σχιστόπλακες στο νεκροταφείο της Πέτρας. Στα νεκροταφεία των τύμβων ξεχωρίζουν από τη διαφορά του χώματος (κόκκινο, γκριζό) μέσα στο φυσικό ψιλό και λευκό χαλίκι Σε μία περίπτωση (ΓαΤυ 14γ) υπήρχε δίπλα στον λάκκο του τάφου μία δυσερμήνευτη διεύρυνση ανατολικά, όπου διακρινόταν λωρίδα πλάτους 0,2μ. από κιτρινωπό χαλίκι, χωρίς ευρήματα. Οι ταφικοί πίθοι είναι σπάνιοι και μόνο στα νεκροταφεία των τύμβων (ένας μόνο πίθος, στην ανασκαφή ΑΠΘ).

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι κυριαρχούν στη μυκηνότροπη εποχή, κατά κανόνα πλακοπεριβλητοί,⁶ όπως αργότερα στην Πέτρα όπου όμως πρωτοεμφανίζεται με ένα παράδειγμα ο κτιστός κιβωτιόσχημος, ο τύπος δηλαδή που επικράτησε αργότερα στα νεκροταφεία των τύμβων: οι μακριές πλευρές κατασκευάζονταν με επάλληλες σειρές από τρόχαλα, οι στενές με ένα μεγάλο τρόχαλο ή πλάκα (μερικές φορές σχιστόλιθο) ή και επάλληλες σειρές από τρόχαλα. Καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες ή μεγάλα πλακαρά τρόχαλα. Ανάμεσα στους αρμούς της αργολιθοδομής και της κάλυψης υπήρχαν μικρά τρόχαλα/σφήνες. Μερικές φορές η ανώτερη σειρά της αργολιθοδομής προεκτεινόμενη και στις στενές πλευρές δημιουργούσε στη μία πλευρά ημικύκλιο, δίνοντας στον τάφο ψευδο-αψιδωτό σχήμα (ΓαΤυ 5β, ΓαΤυ 6στ, ΓαΤυ 12ε). Σποραδική παραμένει στα νεκροταφεία των τύμβων η χρήση

⁵Ι. Μπέσιος, Η Αρχαία Πύδνα, Οι Αρχαιολόγοι Μιλούν για την Πιερία, 1984, Θεσ/νίκη 1985, 53

⁶ Χωρίς όμως να αποκλείεται η χρήση άλλων τύπων, αφού στη γειτονική Πύδνα της ΠΕΣ βρέθηκε λαξευμένος θαλαμοειδής τάφος με είσοδο, δρόμο και τύμβο. Βλ. Μ.Μπέσιος, Η αρχαία Πύδνα, Οι Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 1984, 1984, Θεσσαλονίκη 1985, 53.

σχιστόπλακων για την κατασκευή των πλευρικών τοιχωμάτων, όπως στην Εποχή Χαλκού ή στην Πέτρα, χωρίς απαραίτητα αυτό το χαρακτηριστικό να μπορεί να θεωρηθεί στοιχείο πρωϊμότητας.

Πολύ χαρακτηριστικό έθιμο της μυκηνότροπης φάσης που εξακολουθεί και στη φάση των νεκροταφείων των τύμβων με σταδιακή υποχώρηση, είναι η επίστρωση των καλυπτήριων πλακών με παχιά στρώση πηλού, σκούρου ερυθρού, κιτρινέρυθρου, κίτρινου ή γκριζοπράσινης λούνης (=κατακάθι πλημμύρας όπως του αρχαιολογικού χώρου του Δίου). Η στρώση αυτή εκτείνεται και πλατύτερα από την κάλυψη του τάφου στο νεκροταφείο της μυκηνότροπης φάσης στις Σπάθες, λιγότερο συχνά και στα νεκροταφεία των τύμβων.⁷ Στρώση από τον ίδιο πηλό υπήρχε σε ορισμένες περιπτώσεις και επάνω στο δάπεδο τάφων του νεκροταφείου των τύμβων (ΓαΤυ 12^ε) και κατά κανόνα σε όλα τα πλευρικά τοιχώματα, πιθανότατα στους αρμούς των λίθων, αν και σε μερικές περιπτώσεις είναι πιθανό ότι τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν επιχρισμένα (ΓαΤυ 6γ, ΓαΤυ 15ε). Εξαιρετικά σπάνιες είναι οι περιπτώσεις απαξίωσης του εθίμου στα νεκροταφεία των τύμβων (ΓαΤυ 9γ), απόλυτα κυρίαρχο στις Σπάθες, λιγότερο στις Τρεις Ελιές. Σε μερικές περιπτώσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, η στρώση περιοριζόταν στους αρμούς των καλυπτήριων πλακών, και σε μία τουλάχιστον περίπτωση πολλαπλής χρήσης του τάφου το έθιμο διατηρήθηκε στις πρωιμότερες ταφές αλλά δεν ανανεώθηκε στην τελευταία (υπολείμματα πηλού από παλιότερη χρήση, ΓαΤυ 5γ).

Στη μυκηναϊκή εποχή και στην αρχή της Πρώιμης Εποχής του αιδήρου ο τάφος είχε δάπεδο στα φυσικά στρώματα της περιοχής, αν και στο νεκροταφείο της Μέσης Εποχής Χαλκού στο Βάλτο υπήρχαν τάφοι με στρώση από χαλίκι και σε μερικές περιπτώσεις ΠΕΣ στρώση από τον πηλό της μόνωσης του τάφου (ΓαΤυ 12^ε).

Υπάρχουν ενδείξεις ότι στα νεκροταφεία των τύμβων της ΠΕΣ μερικοί τουλάχιστον από τους τάφους ήταν δυνατόν να επισημαίνονται με επιπλέον τρόπους όπως με μία πιθανή στήλη/σήμα στον ΚλαΤυ 1γ και στον ΚλαΤυ 2, και με έναν κυκλικό μικρό περίβολο επί του τύμβου (ΓαΤυ 16α), όπως εξάλλου παρατηρήθηκε με καλύτερες ανασκαφικές συνθήκες και στα νεκροταφεία τύμβων της Μέσης και μετάβασης προς την Υστερη Εποχή του Χαλκού (Βάλτος, Πηγή Αθηνάς). Περιπτωσιακές περιπτώσεις καύσης δίπλα στους τάφους (εκτός από μία περίπτωση και αυτή ασαφής) δεν περιείχαν ευρήματα και δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθούν. Τέλος, σε μερικές περιπτώσεις της ΠΕΣ (ΓαΤυ 8α, ΓαΤυ 9ε, ΓαΤυ 10β?, ΓαΤυ 11β?, ΓαΤυ 13β?) υπήρχαν ενδείξεις νεκρικής κατασκευής, κάποιου φορείου ή κιβωτίου.

Νεκροί

Οι νεκροί στην Πέτρα ήταν ελαφρά συνεσταλμένοι όπως στη μυκηνότροπη εποχή, αλλά και ανάσκελα, όπως κατά κανόνα –όχι απαραίτητα– στα νεκροταφεία των τύμβων. Όπως και στη μυκηνότροπη εποχή, οι τάφοι του νεκροταφείου των τύμβων

⁷ Βλ. πχ. και Elizabeth Tucker Blackburn, *Middle Helladic Graves and Burial Customs with special reference to Lerna in the Argolid*, Dissertation to Division of Graduate Studies, Univ. of Cincinnati, 1970: grave 109 “cist grave... traces of hard yellow clay covered the central slab, while red clay covered its eastern juncture to the grave below”. Grave 187 b. “cist grave... clay covered the eastern slab, but the western slab had obviously been disturbed because the clay was largely missing and the slab was cracked”, κ.α. Στην περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, (Θεσσαλία, Ηπειρο, Πιερία) η επίδραση των κέντρων εξουσίας της νότιας Ελλάδος φαίνεται ότι φτάνει εξασθενημένη. Έτσι, πολλές παραδοσιακές συνήθειες θα έμεναν αναλλοίωτες.

ήταν οικογενειακοί, συχνά με ανακομιδές και κοινές ταφές.⁸ Στο μεταβατικό νεκροταφείο ΠΕΣ («3 Ελιές», στην αρχαία Πέτρα) ήταν πιο συχνά ατομικοί, όπως παλιότερα στη Πηγή Αθηνάς και τον Βάλτο (Μέση Εποχή Χαλκού).

Στα νεκροταφεία των τύμβων και εκτός από τις αδιάγνωστες περιπτώσεις (13),

1. 47 τάφοι ήταν ατομικές ταφές
2. Μία περίπτωση (ΓαΤυ 2γ) περιείχε δύο μάλλον σύγχρονες και παράλληλες ταφές, χωρίς την ανακομιδή κανενός από τα οστά των νεκρών.
3. Τρεις τάφοι περιείχαν την μερική ανακομιδή ενός παλιότερου νεκρού (ΓαΤυ 2β, ΓαΤυ 4^α, ΓαΤυ 15ι) με χρήση του χώρου από τον νεώτερο. Σε μία περίπτωση (ΓαΤυ 15β) ο παλιότερος νεκρός ήταν αδιατάρακτος κάτω από τον νεώτερο.
4. 12 τάφοι περιείχαν από 1 έως ίσως 3 ανακομιδές, από τις οποίες 4 περιπτώσεις ήταν σε ειδικό λάκκο μέσα στον τάφο (ΓαΤυ 6^ε, ΓαΤυ 9γ, ΓαΤυ 11β, ΓαΤυ 15 ιγ) και οι υπόλοιπες σε άκρες του τάφου.

Υπάρχουν περιπτώσεις νεκρού που ταυτίστηκε από ελάχιστα οστά μέσα στον τάφο (ΚλαΤυ 1β, ΚλαΤυ 1στ) ή από συνανήκοντα όστρακα εντός και εκτός του τάφου (ΓαΤυ 5β). Το φαινόμενο των αποβληθέντων νεκρών ήταν πιο έντονο στο μυκηνότροπο νεκροταφείο στις Σπάθες, όπου συχνότερα βρέθηκαν οστά και κτερίσματα αποβληθέντων νεκρών μέσα στον λάκκο του τάφου.

Εκτός από τον παραμερισμό των παλιότερων νεκρών στις άκρες του τάφου ή έξω από αυτόν, υπάρχουν και παραδείγματα λάκκων μέσα στον ίδιο τον τάφο όπου ήταν τοποθετημένα οστά, γεγονός που προδίδει προσεκτικότερη μεταχείριση των παλιότερων νεκρών.

Όπως στη μυκηνότροπη χαλκοκρατία, στα νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου τα κτερίσματα των προηγούμενων νεκρών παραμερίζονταν, όπως και τα οστά της ανακομιδής, συχνά θρυμματισμένα, στην άκρη του τάφου. Μερικές φορές βρέθηκαν κτερίσματα πάνω στην κάλυψη του τάφου, βυθισμένα στον πηλό της μόνωσης. Κομμάτια του ίδιου αγγείου βρέθηκαν μερικές φορές σε διάφορα βάθη μέσα στον λάκκο πάνω από τον τάφο.

Κτερίσματα

Η πρωτο/υπο-πρωτογεωμετρική κεραμική (130) αποτελεί τη μόνη κατηγορία τροχήλατης κεραμικής και υπερτερεί σε ποσότητα από την χειροποίητη (108). Κυρίαρχο σχήμα είναι ο σκύφος (50), συνήθως με ψηλό κωνικό πόδι και διακόσμηση με κύκλους/ημικύκλια (28) ή με βάση δακτυλιόσχημη και διακόσμηση με ημικύκλια. Ακολουθεί ο κάνθαρος (37), τα κύπελλα (14), οι αμφορίσκοι (10), τα θήλαστρα (8), κ.α. Στιλβωμένη ή απλώς λειασμένη, σπανιότατα γραπτή αμαυρόχρωμη (1παραδείγματα), η χειροποίητη κεραμική συναγωνίζεται και συχνά ξεπερνά σε ποιότητα τη γραπτή

⁸ Αρκετά συχνά ενήλικες ήταν θαμμένοι μαζί με παιδιά.

και τροχήλατη. Τα αγγεία με απλή στίλβωση και χωρίς γραπτή διακόσμηση, όπως οι κάνθαροι θεσσαλικού τύπου και οι μακεδονικές πρόχοι με την λιτή αλλά δυναμική γραμμή, ξεχωρίζουν χάρη στην ιδιαίτερη εκείνη ποιότητα που χαρακτηρίζει έργα της τέχνης. Κυριαρχούν οι οπισθόμητες πρόχοι (52), αρκετοί είναι οι κάνθαροι θεσσαλικού τύπου (13), οι φιάλες (18), κ.α.

Τα όπλα είναι σιδερένια, συνήθως μαχαίρια και δύο σπαθιά τύπου Naue. Οσον αφορά τα κοσμήματα, στα νεκροταφεία των τύμβων κυριαρχούν οι οκτώσχημες πόρπες και οι πολύ μακριές περόνες. Τα περιδέραια έγιναν πλουσιότερα από ότι στις 3 Ελιές, κυρίως από σάρδιο. Τα δαχτυλίδια ήταν πάντα απλοί δακτύλιοι με την εξαίρεση ενός σιδερένιου δαχτυλιδιού με σφενδόνη. Σπάνια είναι τα βραχιόλια, πάντως συνεχίζεται ο γνωστός τύπος του χάλκινου βραχιολιού με επικαλυπτόμενα άκρα. Το στέλεχος, που ήταν λεπτό στην Υστερη Εποχή του Χαλκού, βαραίνει σταδιακά στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στα νεκροταφεία των τύμβων εμφανίζονται και άλλοι τύποι βραχιολιών, που όμως ποτέ δεν φτάνουν το βάρος και την ποικιλία της Βεργίνας.